

ВОЈНИ МЕМОРИЈАЛИ
БАЛКАНСКИХ РАТОВА И
ПРВОГ СВЕТскоГ РАТА

У СЛАВУ ЈУНАКА

Представљање најзначајнијих војних меморијала српске провенијенције, насталих у првој половини прошлог века као последица балканских ратова и Првог светског рата, још један је покушај да се оживи сећање на ратнике – учеснике пресудних бојева и битака у српској историји. То је, уједно, и део богатства материјалне културне баштине коју наслеђујемо. Подсећање на ове меморијале својеврсно је одавање почасти у широј домаћој јавности махом заборављених пострадалих припадника Српске војске у ратовима за одбрану и ослобођење земље у раздобљу између 1912. и 1918. године. ■

КОРЕНИ ИЗ ДРЕВНЕ АНТИКЕ

КУЛТ РАТНИКА

Многобројни значајни историјски извори сведоче о успостављању својеврсног култа ратника, који свој живот несебично жртвује за добробит заједнице, њену слободу, одбрану од непријатеља или јачање у односу на суседне народе и њихове државе

Свест о потреби очувања успомене, сећања, односно меморије на ратнике – учеснике у пресудним бојевима и биткама у историји једног народа, али и на оне који су жртвовали своје животе у судбоносним оружаним сукобима, јавила се већ у античком периоду.

Археолошка ископавања античких локалитета, а посебно некропола, показују да је у тада доминантном вредносном и идеолошком систему велика пажња посвећивана успостављању и очувању успомене на војсковође, владаре ратнике и истакнуте јунаке, који су, неретко, бивали и делимично или у потпуности деификовани.

Материјализација тог сећања развијала се постепено, чиме је добијала не само на разнородности појавних и симболичких облика већ и на специфичном значају и вредности у оквиру одређене државе, локалне заједнице или друштвене групе.

Читав низ значајних историјских извора сведочи о успостављању својеврсног култа ратника који свој живот несебично жртвује за добробит заједнице, њену слободу, одбрану од непријатеља или јачање у односу на суседне народе и њихове државе. Већ у Херодотовој „Историји“, Тукидидовим „Пелопонеским ратовима“ или Плутарховим „Упоредним животописима“, на пример, уочавају се развијени и у свести заједнице дубоко укорењени облици специфичног виђења херојства у рату и жртвовања за опште добро.

Органски се, у овом сегменту, надовезујући на античко раздобље, средњовековно доба задржало је основне архетипске одлике те појаве, надограђујући их хришћанским тумачењима и иконографијом, уводећи тако у свест и реалност тога периода појам *светих ратника* који невинно страдају „Христа ради“, а за идеале који представљају врхунске верске и хуманистичке вредности тог времена. Посвећени појединци из ранохришћанског периода, као и познији канонизовани припадници племићког staleжа и владарских породица постају својеврсни одраз у огледалу својих античких претеча, те симболичких и вредносних архетипова.

Локалитети који се налазе у непосредној вези са пресудним историјским догађајима, односно оружаним сукобима, као и места погибије, односно погребња ратника и војсковођа који су се истакли својим јунаштвом, ратничком вештином или жртвовањем за виши циљ, с временом су добијали на значају као култна, историјски или идеолошки важна места. Примери који би непосредно и без било какве разумне сумње поткрепили овакву тврдњу бројни су и разнородни. Указаћемо само на неке од најзначајнијих, попут обележја посвећеног храбром краљу Леониди и његовим спартанским саборцима на месту Термопилске битке или гробнице македонског краља Филипа Другог у Вергини, односно локалитета Косовске битке или места смрти деспота Стефана (Лазаревића) подно Космаја. Историјски, симболички и идеолошки, а у неким случајевима и религијски паралелизам наведених примера из раздобља античке Грчке и средњовековне Србије указује на својеврсну универзалност основних својстава војних меморијала током протеклих векова.

Без жеље да се детаљније анализира свест и пракса која је у тој области, поред осталог, одликовала антички и средњовековни свет, основни циљ овог текста јесте да представи најзначајније војне меморијале српске провенијенције, настале у првој половини прошлог века као последица Балканских и Првог светског рата. ■

СПОМЕН-ЧЕСМЕ

СИМБОЛИКА ИЗВОРА ВОДЕ

Ратови за ослобођење Србије представљају посебну, значењски одређену и необично занимљиву појаву националне историје. Ова синтагма је у свести припадника већинског народа у Србији нераскидиво везан за период великих оружаних сукоба који су се одвијали у раздобљу између 1912. и 1918. године. Иако у доброј мери неоправдано сведена на раздобље балканских и Првог светског рата, ова појава, поред осталог, допринела је настанку низа војних меморијала који се налазе не само на територији Србије, већ и на подручју већег броја других држава.

Војни меморијали балканских и Првог светског рата могу се класификовати по неколико принципа, а међу њима су посебно значајни хронолошки, историјско-догађајни, територијални и архитектонско-садржајни. Истовремено, они се могу сврстати и у две групе које би чинили *споменици победе* (пример: комплекс на Кајмакчалану у Македонији) и *споменици упозорења* (пример: тзв. Спомен-костурница припадника Српске војске страдалих у логору за интернирце који се налазио у тврђави у Араду у Румунији). Уколико се, пак, обрати пажња на детерминисање периода највеће градитељске делатности везане за подизање меморијала личностима и догађајима из раздобља ових ослободилачких и одбрамбених ратова, тада се може уочити један јасно издвојен хронолошки оквир који обухвата раздобље у периоду већ од 1912, па све до 1941. године.

РЕЛИГИЈСКА ОДРЕДНИЦА

Период стварања и развоја новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (од 1931. године Краљевине Југославије) подразумевао је и обнову основних принципа и вредности грађанског друштва, али и даљи развој савременог монархистичког политичког и државног система, који је нагло прекинут избијањем Првог балканског рата 1912. године. Пренесено на поље архитектонског и другог уметничког стваралаштва, то је значило да су војни меморијали грађени у том раздобљу носили јасан печат владајуће грађанске и политичке идеологије. Истовремено, значајно присуство Српске цркве додатно је значењски и садржајно одређивало настале меморијале. Разумљиво је, стога, што највећи део у оно време подигнутих војних меморијала садржи и јасну религијску компоненту, одредницу или симболику.

Већи број споменика посвећених ослободилачким ратовима који су се водили у раздобљу од 1912. до 1941. године оштећен је или је срушен током Другог светског рата, а делимично и након његовог окончања. Страдање непокретне културне баштине у светским ратовима попримило је изузетно велике размере, што је додатно допринело да се њен укупни степен очуваности у потоњим деценијама могао сматрати незадовољавајућим.

Први, истина скромни војни меморијали настали у том периоду непосредно су везани за догађаје из раздобља Првог балканског рата, и њихово подизање уочава се већ крајем 1912. године, махом на територији тим ратом ослобођеног Косова и Метохије, али и у појединим регијама централне Србије. Најранији, односно најстарији војни меморијали, подигнути да обележе и славе ослобођење области која се међу Србима вековима сматрала, доживљавала и дефинисала као „колевка“ средњовековне српске државе, културе и вере, носили су јасну историјску, идеолошку и религијску конотацију. Они су указивали на остварење вишевековне тежње Срба да од турске доминације ослободе области Косова и Метохије, али и да „освете“ пораз српског кнеза Лазара и његових трупа, који се одиграо 1389. године на Газиместану.

СПОМЕН-ЧЕСМА „КОСОВО“

Један од најстаријих и најзначајнијих војних меморијала, насталих управо током периода Првог балканског рата, представља Спомен-чесма симболичног назива „Косово“, подигнута крајем 1912. године у тек ослобођеном Призрену, административном, културном, образовном и верском средишту Метохије.

Крајем 1912. године генерал Божа Јанковић дао је задатак тада младом, али већ перспективном београдском архитекти Момиру Коруновићу да на периферији Призрена пројектује и сагради Спомен-чесму „Косово“ у знак сећања на ратнике пале у борбама

Спомен плоча у Призрену

1912. године за ослобођење тог метохијског града. И данас постоји, али у новом, урбаном амбијенту. Сазидана је од грубо тесаног камена на неуређеном земљишту и без уређеног прилаза. Дугачка је 11,5 метара, а средњи део висок је 7 метара. Чесма има изглед меморијалног споменика, иако је скромних димензија и једноставне структуре. Својим благо нијансираним рустичним изгледом, она се добро уклапала у природни, помало романтични амбијент некадашњег предграђа. Шема грађевине је троугаона. У средишту је високи блок са нишом и пиластрима у подножју, надвишен забатним пољем. То поље украшено је представом белог орла, грбом Краљевине Србије. Натпис указује на то да је чесма била намењена *браћи Призренцима*. Постоје три славине. У медаљону леве нише исписан је број 1389, а у десној ниши 1912, што указује на жељу градитеља да нагласи значај два важна датума из историје српског народа везана за Косово и Метохију. Символика бројева, која се овде први пут јавља на једном Коруновићевом делу, биће касније својствен мотив његових спомен-обележја. Историјски патос средњовековне косовске трагедије симболично је повезан са херојском ослободилачком епопејом Српске војске у Првом балканском рату. На стране чесме аутор је поставио плоче са стиховима патриотске садржине. Архитекта је на том спомен-обележју остварио допадљив спој лучних и забатних елемената, којим је задовољио укусу провинцијске средине. Плоче са стиховима уништили су Бугари у Првом светском рату. Оригинални пројекат Спомен-чесме у Призрену није сачуван.

МЕМОРИЈАЛНА УЛОГА

Поред наведене спомен-чесме, у периоду балканских и Првог светског рата, али и после њиховог окончања, уочљива је појава изградње сличних објеката скромних димензија и без посебне уметничке вредности. Они су, у складу са дугом традицијом међу народима овог поднебља, која је подразумевала постављање обележја на историјски или верски важним локалитетима, без неког посебног плана настајали на широком подручју централне Србије, Косова и Метохије, Македоније и Грчке. С временом, те су спомен-чесме биле запуштане, заборављане и препуштане зубу времена. Веома мали број њих, које су очуване до наших дана, попут оне у Младеновцу или оне у близини села Агиос Матеос на грчком острву Крф, сведоче о непролазној потреби да се од историјског заборавља отргну личности и догађаји који су обележили период балканских и Првог светског рата. Дубља символика извора воде, која представља основну одлику и функцију спомен-чесма, уочљива је сама по себи.

Ипак, међуратни период обележен је и подизањем мањег броја уметнички и историјски веома вредних споменика, који у себи садрже и елемент спомен-чесме. Споменик ратницима из Власотинца, палим у ослободилачким ратовима Србије у периоду између 1809. и 1918. године, подигнут је 1932. године на централном тргу. Има облик обелиска чије је стабло срасло са базом. Његова моно-

Спомен-чесма „Црквенац“

литна академска композиција сужава се при врху, а сам врх завршава се вишесегментном „капом“ рашчлањеном малим лучним нишама. База споменика са све четири стране има испусте за одвод атмосферских падавина, који су обликовани у форми лављих глава и шкољке за сам одвод. Складна композиција споменика обogaћена је плитком и ситном декоративном пластиком хералдичког и симболичког значаја.

Статична композиција споменика плени својим достојанством и уздржано-

шћу, чиме испуњава своју меморијалну функцију. По својој виткој силиуети и једноставности маса обелиска у Власотинцу спада у репрезентативније српске војне меморијале међуратног периода.

Доња зона споменика, проширени степенсти постамент, као и база обелиска (спомен-чесма) и сам врх обелиска, грађени су од камена пешчара, док је сам обелиск од бетона обложеног ситнозрним вештачким каменом терацо.

Споменик у Власотинцу пројектовао је знаменити руски архитекта Николај Краснов, аутор више војних меморијала у Србији и иностранству, а радове је извео локални каменорезац Светозар Јанковић. Споменик је подигнут на иницијативу др Радула Велашевића.

Спомен-чесма „Црквенац“ у Младеновцу налази се у Космајској улици. Подигли су је у годинама после окончања Првог светског рата захвални Младеновчани и борци Моравске дивизије Првог позива. Посвећена је припадницама шкотске женске медицинске мисије, коју је у Србији током тог светског рата предводила др Елси Мод Инглис. Чесма има облик свода који са предње стране држе два стуба. На средини је постављена бела мермерна плоча са заобљеним горњим делом. Слова епитафа уклесана су и обојена златножутим бојом. Текст посвете дат је на српском и енглеском језику.

Спомен-чесма „Црквенац“ јесте израз захвалности за помоћ коју су рањеним припадницима Српске војске указале припаднице хуманитарно-медицинске мисије Шкотланђанки и сећање на важан део историје ових предела. ■

СПОМЕН-КОСТУРНИЦЕ, КАПЕЛЕ И ЦРКВЕ

ПОД ЗНАКОМ КРСТА

Важан грађевински, односно архитектонски опус у свеукупној баштини коју обухватају војни меморијали представљају спомен-костурнице, капеле и цркве, које у већем броју настају у периоду након окончања Првог светског рата. Њихова градња била је плод вишеструке потребе чувања сећања, јачања патриотских, династичких или верских осећања и ставова становништва новоуспостављене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Спомен-црква светог Ђорђа, са костурницом у селу Ђелије

Главни ктитори градње тих специфичних богомоља били су краљеви Петар Први и Александар Први, Српска православна црква, посебно успостављани одбори за градњу конкретних војних богомоља, удружења ратних ветерана и истакнути појединци.

Највећи број војних богомоља махом настаје у регијама у којима су се у периоду између 1912. и 1918. године одиграле најзначајније битке балканских и Првог светског рата.

У непосредној околини Београда, на Ибарској магистрали која спаја главни град са западним регијама Србије, смештено је питома колубарско место Лајковац. Читав колубарски крај знаменит је као једна од најстаријих области српске средњовековне државе, а свој значај није изгубио ни у потоњим историјским раздобљима. Период Првог светског рата донео је тој области велика разарања и губитак људских живота. Можда две најзначајније и у војноисторијској науци најпознатије битке, које су се током 1914. године водиле на европским бојиштима, Церска и Колубарска, одиграле су се управо на тим теренима.

ИСПОД ПОДА ОД КАМЕНИХ ПЛОЧА

Један од у јавности мало познатих локалитета јесте и Спомен-црква светог Ђорђа, са костурницом, у селу Ђелије код Лајковца у чијим криптама почива велики број страдалих припадника Српске војске – учесника у Церској и Колубарској бици. Спомен-црква са костурницом налази се на око три километара југоисточно од самог Лајковца, административног средишта истоимене општине, а у непосредној близини Врапчег брда, око кога су се у јесен 1914. године водиле крваве борбе између јединица Српске и Аустроугарске војске. Црква је саграђена у периоду између 1923. и 1924. године на старом средњовековном црквишту, са основном наменом да послужи као костурница у којој треба да почивају посмртни остаци око седам хиљада страдалих бораца. У крипти која се налази непосредно испред западног портала богомоље, као и у оној већој која је формирана унутар наоса, похрањени су посмртни остаци српских бораца. Сама грађевина одликује се једноставношћу форме, будући да је осмишљена као једнобродна капела са полукружном олтарском апсидом. Унутрашњост храма подељена је са два јака пилостра на три травеја, те је та архитектонска форма остала непромењена до наших дана. Храм је посвећен једном од ранохришћанских светих ратника – светом Ђорђу Победоносцу.

Осим по овоме, Спомен-црква светог Ђорђа са костурницом у Ђелијама код Лајковца значајна је и по томе што је током 14. и 15. века на том локалитету формиран манастир, који је обухватао главни храм – католикон и неколико помоћних зграда. Сам манастир задужбина је непознатог српског властелина, чији је гроб, иако девастиран у потоњим вековима, откривен током обимних рестаураторско-конзерваторских радова изведених 2005. године у оквиру активности Министарства рада и социјалне политике на заштити српских војних меморијала, а по пројекту стручњака Завода за заштиту споменика културе – Ваљево. Нешто касније, вероватно крајем 15. века, у наосу је сахрањен непознати мушкарац ста-

рије доби, чији је гроб био намерно скривен испод пода израђеног од каменних плоча. Након тог открића извршене су прве антрополошке анализе скелетних остатака, које су потом настављене у лабораторијама у Канади, будући да средњовековни писани извори сведоче да је у том средњовековном храму био сахрањен један од синова деспота Ђурђа – Гргур Бранковић, кога су Турци у знак одмазде ослепели. Посебну вредност храма чине и недавно откривене остаци средњовековних фресака.

Спомен-црква светог Ђорђа са костурницом, која је деценијама таворила у стању потпуне запуштености, блеснула је током 2005. године захваљујући ангажовању стручњака Завода за заштиту споменика културе – Ваљево и средствима Сектора за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада и социјалне политике.

Спомен-костурница ратника страдалих у балканским и Првом светском рату у Јагодина, дело Момира Коруновића, представља редак пример меморијалног објекта тог аутора израђеног у урбаном амбијенту. Споменик има четвороугаону основу, са широком базом и ужим стаблом. Да није крста на врху, остављао би тежак утисак својим спољашњим масама. Објекат има тростепену базу, а у подножју издубљене нише. Као главни ликовни знак при врху стабла исклесана су округла поља са равнокраким крстовима у средини. Очигледно је да је градски амбијент мање инспирисао Коруновића. Ни по својим димензијама, ни по форми, ни по декору, тај споменик не може да се мери са меморијалима које је Момир Коруновић извео у слободном, неурбанизованом простору. Коруновић је навикао да његове грађевине у градовима имају доминантну урбанистичку улогу. Свега тога у овом споменику нема. Спомен-костурница у Јагодина, посвећена успомени на Јагодинце страдале у балканским и Првом светском рату, подигнута је 1925. године. Оригинални пројекат није сачуван.

СЕЋАЊЕ НА ДОБРУЦУ

На градском гробљу у румунском месту Међедија (Medgedia), у близини Констанце, налази се монументална Спомен-костурница припадника Прве српске добровољачке дивизије, страдалих током чувене битке за Добруцу 1916. године.

Спомен-костурница саграђена је 1926. године у облику пирамиде од белог венчачког мермера. Свечаном откривању тог војног меморијала присуствовали су, поред високих румунских званичника, и краљ Срба, Хрвата и Словенаца Александар Први и краљица Марија. Због неодржавања и последица честих земљотреса, поједине плоче од којих је Спомен-костурница сачињена с временом су испале из лежишта, као и сам врх пирамиде и мермерни стубови који су држали декоративну металну ограду. Спомен-костурница у којој почива више хиљада страдалих припадника Прве српске добровољачке дивизије, који су се јуначки борили у бици за Добруцу 1916. године, обновљена је током зимских месеци 2006. и 2007. године.

Средства за извођење свих планираних радова у потпуности је обезбедио Сектор за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада и социјалне политике Владе Републике Србије.

Пројекат за извођење рестаураторско-конзерваторских радова на том споменику културе из ратних периода реализовала је екипа стручњака Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд, а посебну заслугу у његовом успешном окончању припада и особљу Амбасаде Републике Србије у Румунији.

Спомен-костурница припадника Прве српске добровољачке дивизије, која се налази у оквиру градског гробља у месту Међедија, представља највећи и најзначајнији српски војни меморијал на територији Румуније.

На самом врху планине Јагодње код Крупња, 1926. године, по пројекту архитекте Момира Коруновића, почели су радови на

Спомен-костурница у Међедији

изградњи Спомен-капеле са костурницом, посвећене српским ратницима страдалим у бици на Дрини 1914. године. Одбор за подизање тог спомен-обележја, као и Спомен-цркве у Крупњу, која је такође подигнута по Коруновићевом пројекту, формиран је још 1924. године. Спомен-обележје на Мачковом камену подигнуто је средствима државе и добровољним прилозима грађана. Његова изградња окончана је тек 1930. године. Споменик је изграђен од притесаних гранитних блокова у облику капеле са звоником. На самом врху постављен је масивни гранитни крст. Читав објекат висок је око осам метара. Капела, средиште самог објекта, има двокрилна решеткаста врата. Околни простор ограђен је ниском жичаном оградом, на чијој се јужној страни налази двокрилна улазна капија са бетонским стубовима. Између стубова, изнад врата, на металној мрежи исписан је текст „Отаџбина палим херојима“. На стубовима са улазне стране налази се једна метална плоча са релефним бројевима. На левом стубу се налази број 1914, што означава годину током које је отпочео Први светски рат, док се на десном налази број 1926, који означава годину почетка радова на изградњи споменика. На средини десног стуба постављена је бронзана плоча са урезаним стиховима песника Војислава Илића Млађег.

Читав меморијал на Мачковом камену има пирамидалну контуру. Иако није монументалних димензија, делује импресивно и достојанствено. Такво дејство Коруновић је постигао једноставним непретенциозним формама. На том споменику нема ни декорације ни хералдичких ознака. Тешку контуру масивне камене гробнице донекле олакшава отворени звоник, постављен на њеном врху.

Сликовитом изгледу целине споменика доприносе јаки контрасти светлости и сенке, настали због саме структуре објекта израђеног од крупних каменних блокова. Има нечег рустичног у општем изгледу грађевине, што појачава њен ратнички карактер. Оригинални пројекат спомен-обележја на Мачковом камену налази се у породичној заоставштини потомака Момира Коруновића.

РАТНИЧКИ КАРАКТЕР МЕМОРИЈАЛА

Потреба да се на одговарајући начин похране посмртни остаци српских ратника страдалих у борбама на Дрини у јесен 1914. године, поред већ подигнуте Спомен-капеле са костурницом на Мачковом камену, на планини Јагодњи, резултирала је изградњом монументалне Спомен-цркве са костурницом у Крупњу, посвећене Вазнесењу Христовом. Аутор овог сакралног објекта, као и Спомен-капеле са костурницом на Мачковом камену, био је, такође, реномирани београдски архитекта Момир Коруновић. Објекат је зидан од првокласног камена, док су унутрашњи зидови обложени мермерним плочама. Фасада је споља остала рустична, неомалтерисана, попут Коруновићевих цркава у селу Брзан и Прилепу. Аутор се определио за храм триконхалне основе, типа развијеног уписаног крста са једним кубетом. Два стуба деле припрату од наоса. Стубови у наосу имају гранитне капителе. Главно западно прочеље крупњанске спомен-цркве са костурницом краси лучни трем са здепастим стубовима, који су грађени од бетона и по томе одударују од камене грађе храма. Отвори на фасади су ретки и уски, па је унутрашњост цркве слабо осветљена. Изнад наоса уздиже се осмоугаоно кубе, пречника три метра, које почива на осмоугаоном постољу. Чitava грађевина постављена је на високом сивом каменом соклу. Највиша тачка на кубету превазилази висину од 20 метара. Осим западног портала постоје и посебна врата на северној фасади. Спомен-црква са костурницом у Крупњу је грађевина средње величине, помало издужена. Бочни фронтови који на фасади истичу кракове уписаног крста завршавају се лучно. По умереној декорацији и рустичној фасади уочљиво је да у питању није само црква већ и спомен-костурница. Гломазни и тешки балдахин изнад западног портала донекле оду-

дара од структуре читаве грађевине. И сама купола, посматрајући грађевину у целини, чини се нешто смањеном.

На месту некадашњег параклиса посвећеног словенским просветитељима светим Ђирилу и Методију, у Прилепу 1927. године, отпочела је изградња монументалног храма са костурницом, посвећеног двојци црквених и историјских великана. Пројекат Спомен-цркве са костурницом светих Ђирила и Методија у Прилепу једно је од најзначајнијих остварења архитекте Коруновића. По жељи самих грађана и верника тога краја, црква је подигнута у спомен на краља Петра Првог Ослободиоца. Њена изградња окончана је 1935. године. Храм је подигнут од бетона и плетварског мермера. Његова крипта је костурница за око шест хиљада српских ратника палих у борбама у прилепском крају током Другог балканског и Првог светског рата. Црква је требало да има једну монументалну куполу, која због недостатка средстава није израђена. Да је она изведена, грађевина би била 23 метара висока. То је триконхосна грађевина, типа развијеног уписаног крста. Дугачка је 28, а широка 21 метар. Унутрашњост храма је веома пространа. Припрата је од наоса одвојена стубовима који носе галерије и засебан балкон за хор. У средишњем делу наоса уздижу се четири стуба, који је требало да носе куполу. Два стуба одвајају олтарски простор од остатка цркве. На југоисточном делу храма, а уз саму апсиду, налази се мали улаз са ниским тремом. Пошто купола није ни израђена, грађевина данас има облик базилике. На западној страни цркве налази се истурени ниски егзонартекс са полукружним тимпаномом. Егзонартекс чини трем ниских лукова који почивају на кратким и здепастим стубовима. На фасади цркве посебно су истакнути високи кракови уписаног крста. Спомен-црква са костурницом светих Ђирила и Методија у Прилепу по својим одликама представља комбинацију моравског и оригиналног Коруновићевог решења, посебно у сегменту фасаде.

Према још једном пројекту тада већ угледног београдског архитекте Коруновића, 1930. године отпочела је изградња Спомен-цркве са костурницом светог арханђела Михаила у Делиграду код Алексинца. Средства за изградњу обезбедило је Друштво кнегиње Љубице из Београда. Храм је подигнут у спомен ратницима палим у ослободилачким ратовима Србије до 1918. године. Изградња цркве окончана је 1933. године. Локација на којој је подигнут спомен-храм пажљиво је бирана. Наиме, на месту храма налазио се главни шанац, који су током боја на Делиграду (4. септембар 1806) запоселе српске снаге.

Спомен-црква са костурницом светог арханђела Михаила типична је грађевина српско-византијског стила, која има основу у облику грчког крста и високо кубе изнад наоса. Храм нема бочне апсиде, док је она олтарска споља петострана, а изнутра полукружна. Западно прочеље има троугаони облик. Изнад истуреног лучног трема налази се лучна трифора надвишена оштрим заботом. Кракови крста су на фасади наглашени висином. Бочне фасаде су перфориране плитким полукружним трифорама. То је невелика, али необич-

Спомен-црква са костурницом у Крупњу

но складна грађевина. Аутор је ту применио нека нетипична решења, као што су бочни тремови на северној и јужној страни припрате. Осмострано кубе својом висином (највиша тачка са крстом досеже 20 метара) даје виткост складној контури храма. Црква је грађена армираним бетоном. Фасаде имају много празних површина, што је неубичајено за Коруновића. Живост објекту дају успела просторна решења, а не декор зидних површина.

Тај споменик културе у потпуности је обновљен у периоду између 2004. и 2006. године средствима Министарства рада и социјалне политике и општине Алексинац, а према пројекту стручњака Завода за заштиту споменика културе – Ниш.

БРАНИОЦИМА БЕОГРАДА

Спомен-костурница бранилаца Београда у Првом светском рату подигнута је 1931. године на најузвишенијем месту београдског Новог гробља, где се у претходном раздобљу налазило Српско војничко гробље. Читав комплекс дело је руског архитекте и вајара Романа Верховскоја, док се ауторство скулпторалних композиција, које чине саставни део Костурнице, приписује Живојину Лазићу. Средства за изградњу Костурнице обезбедило је Удружење резервних официра и ратника, уз помоћ Београдске општине.

Монолитни споменик над Костурницом симболизује снагу народа, која је представљена каменим двоглавим орлом. Под његовим ногама налази се орао са положеним аустроугарским и немачким заставама, изливен у црној бронзи. Раскинути ланци симболизују излазак из ропства, које је српски народ вековима носио. Бели орао симбол је мира, слободе и правде, а у сучељавању са црним представља окршај и победу добра над злом. На врху споменика налази се представа војника, победника, браниоца домовине, коју симболизује високо подигнута застава. Крст на самом врху, став војника у виду крста и хришћанско знамење на Костурници подсећају на вишевековно страдање народа. Књига са именима сахрањених у Костурници бележи 3.529 идентификованих и 1.074 неидентификованих ратника. Спомен-костурница бранилаца Београда у Првом светском рату представља један од најзначајнијих споменика подигнутих да чувају колективну меморију једног народа, успомену на трагичне догађаје са почетка претходног века. Она спада у групу *споменика опомене*, будући да је њена порука јасна, свевременска и антиратна. Имајући у виду њен значај, Министарство рада и социјалне политике Републике Србије, заједно са Секретаријатом за културу Града Београда, од 2005. године финансира пројекат Завода за заштиту споменика културе Града Београда, који подразумева извођење свеобухватних реставраторско-конзерваторских радова на том непокретном културном добру, које сведочи о трагичним догађајима из септембра и октобра 1915. године.

У оквиру комплекса арадског градског гробља (Cimitirul Rotenirea) налази се Спомен-костурница припадника Српске војске

Спомен-костурница бранилаца Београда у Првом светском рату

страдалих током Првог светског рата у Араду, односно у аустроугарском логору који је постојао у арадској тврђави.

Спомен-костурницу, коју су 1932. године подигли Јанко Михајловић, његова супруга Савета и син Радивоје (родом из села Ореховац из тадашње Вардарске бановине), чини средишњи споменик постављен на благо уздигнутом бетонском подијуму, који почива на крипти, где су похрањени посмртни остаци око четири стотине страдалих српских војника. На бетонском подијуму, са његове леве и десне стране, налазе се две спомен-плоче од белог мермера, на којима су исписана имена појединих од њих. Парцела се до 2005. године налазила у стању видне запуштености, обраста у коров и неодржавана. Спомен-плоче биле су напукле на појединим местима, а подлога бетонског подијума претрпела је мања, али видљива оштећења.

Због вишедеценијске небриге тај локалитет је с временом опустео и обрастао у коров, али је на иницијативу Министарства рада и социјалне политике Републике Србије румунска страна током пролећа 2006. године извела неопходне радове на његовом уређењу. Од 2007. године средства за редовно одржавање овог

локалитета, посредством Генералног конзулата Републике Србије у Темишвару, обезбеђује Министарство рада и социјалне политике Републике Србије.

ГРОБ ЗА СРЦЕ АРЧИБАЛДА РАЈСА

Спомен-комплекс на Кајмакчалану (планина Нице) у Македонији, у непосредној је вези са знаменитом битком која је вођена између 12. септембра и 3. октобра 1916. на планини Нице у јужној Македонији. Она је створила предуслов за касније ослобођење Битоља, 19. новембра исте године.

Спомен-комплекс на Кајмакчалану, највишем врху планине Нице, чине: гробница крипта, спомен-капела, звонара, црквени дом, граничарска кућа – караула и болница др Рудолфа Арчибалда Рајса.

Гробницу крипту Спомен-комплекса чини озидани саркофаг, без декоративних елемената, издвојен од остатка комплекса једноставном бетонском оградом и металним парапетом. Ту се чувају посмртни остаци страдалих ратника, док су натписи на меморијалним плочама саркофага с временом избледели.

На малом платоу, у непосредној близини гробнице крипте налази се спомен-капела једноставне градње и сведених облика. Вишестрана купола, у облику шиљка, завршава се металном кулом на коју је постављен крст. У унутрашњости спомен-капеле налази се мермерна урна са срцем др Рудолфа Арчибалда Рајса, које је ту похрањено на основу његове тестаментарне жеље. Основна функција црквеног дома била је прихват посетилаца и пружање заклона у случају временских непогода, које су на Кајмакчалану веома честе.

Граничарску кућу – караулу Спомен-комплекса чини централна грађевина са помоћним објектима, у којима су били смештени граничари на тадашњој југословенско-грчкој граници. Они су уједно били и чувари читавог Спомен-комплекса на Кајмакчалану.

Болница у којој је пружана прва медицинска помоћ рањеним припадницима Српске војске издвојена је у односу на остатак комплекса. Подигнута је на самом врху Кајмакчалане, на око два километра удаљености од других објеката. Главни лекар у тој болници био је чувени швајцарски хуманиста и криминолог др Рудолф Арчибалд Рајс.

Читав Спомен-комплекс на Кајмакчалану налази се у стању виталне угрожености и урушености. Неопходни су хитни реставраторско-конзерваторски захвати ради његове обнове и спречавања даљег урушавања.

У селу Кучково код Скопља, августа 1933. године, након годину дана градње, освештана је Капела споменик краљу Петру Првом Ослободиоцу. Аутор и те грађевине био је Коруновић. Спомен-капела представљала је израз пијетета локалног становништва према краљу Ослободиоцу. Изграђени споменик био је сличан споменику на Мачковом камену код Крупња, више по функцији него по изгледу. Имао је капелу у приземљу и звоник са лођом на врху. Та лођа подсећала је на пирг у манастиру светог Наума код Охрида, чији је аутор, такође, био Коруновић. За разлику од претходних меморијала истог аутора, који се одликују наглашеном скулптуралношћу облика, грађевина у Кучкову је сложеније структуре, те би се могла посматрати и као црква.

Споменик је саграђен од камена и бетона и био је висок 16 метара. Почивао је на високом постољу и степенасто се сужавао ка врху. Улаз се налазио у средини приземља и био је изведен у виду дубоке нише. Изнад гвоздених врата налазио се натпис са грбом Краљевине Југославије. Улазна зона била је фланкирана са два мала, дубоко удубљена прозора. Средњи део грађевине био је украшен краљевским симболима. Имао је четири трифоре са архиволтама. Једна сачувана скица сведочи да је споменик првобитно био замишљен као нешто виши и виткији објекат. Он, истовремено, представља и прелазно решење од мањих ка већим грађевинама меморијалног типа, какав је, на пример, био монументални споменик на брду Зебрњак код Куманова у Републици Македонији. Спомен-капела у селу Кучково срушена је после Другог светског рата са образложењем да иритира и вређа национална осећања локалног становништва. Оригинални пројекат спомен-капеле у селу Кучково налази се у породичној заоставштини потомака Момира Коруновића.

НА ВЕЛИКИ ПЕТАК 1915.

На природној узвишици, са леве стране ауто-пута Скопље–Солун код места Удово Гевгелијско, на 16. километру од македонског града Валандова, налази се Спомен-капела са костурницом страдалих припадника Српске војске. До објекта се стиже степеништем које повезује сам локалитет са наведеним путним правцем. Ова, по својим формама једноставна и достојанствена грађевина, подигнута након Првог светског рата, у традиционалном националном архитектонском стилу средњовековних богомоља рашке и српско-византијске школе, сведочи о тзв. „Валандовском покољу“, који се десио на Велики петак 1915. године, када су бугарске трупе, криомице током ноћи, прешле границу и изненада напале српску јединицу стационирану у Удову. Велики број припадника Српске војске страдао је у том изненадном и кувачичком нападу од руке припадника војске државе са којом Краљевина Србија тада није била у рату. Спомен-капела, подигнута на високом каменом соклу, представља природни наставак костурнице која се налази у њеним темељима и у којој је похрањено 27 сандука са посмртним остацима палих ратника. Поред српских војника и официра трагично страдалих у „Валандовском покољу“, ту су сахрањени и војници страдали у каснијим окршајима током Првог светског рата.

Спомен-капела са костурницом у Удову Гевгелијском у потпуности је обновљена у периоду између 2004. и 2006. године средствима Министарства рада и социјалне политике, а према пројекту стручњака Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд. Посебан допринос успешно реализованим радовима на обнови овог војног меморијала дала је Амбасада Републике Србије у Републици Македонији. Од времена обнове Спомен-капела са костурницом у Удову Гевгелијском има сталног чувара.

Спомен-капела са костурницом у Кривој Паланци у Македонији подигнута је са циљем похрањивања посмртних остатака срп-

Спомен-комплекс на Кајмакчалану

Бугарски војници вешају цивиле

ских војника и официра страдалих у Првом балканском рату. Та складна и упечатљива грађевина одликује се монументалношћу и, за разлику од већине сакралних објеката тога времена, изразитом вертикалношћу. Сама капела почива на високом каменом соклу. Гвоздена врата, којима се стиже у унутрашњост Спомен-капеле, налазе се у нивоу изнад сокла и до њих се долази приступним степеништем. Више делове Спомен-капеле одликују масивни декоративни стубови са израженим капителима, а на њима почива кровна конструкција која се завршава каменим крстом. Унутрашњост капеле декорисана је у техници фрескосликарства, мада су композиције, због неодржавања објекта, с временом делимично оштећене. У темељима Спомен-капеле у Кривој Паланци налази се костурница у којој почивају посмртни остаци војника и официра Српске војске, страдалих у борбама у Првом балканском рату.

Спомен-капела са костурницом у потпуности је обновљена у периоду између 2004. и 2006. године средствима Министарства рада и социјалне политике, а према пројекту стручњака Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд. Посебан допринос свеобухватној обнови тог војног меморијала дала је Амбасада Републике Србије у Републици Македонији. Спомен-капела са костурницом у Кривој Паланци од времена обнове има сталног чувара.

У непосредној околини Крупња, у селу Пецка, према пројекту Момира Коруновића, 1938. године, после две године градње, подигнута је Спомен-црква са костурницом посвећена Успењу Пресвете Богородице, у којој су похрањени посмртни остаци ратника страдалих у балканским и Првом светском рату.

Основа објекта изведена је у облику сажетог уписаног крста. Та одлично очувана грађевина, по свом просторном решењу и композицији маса, припада познатом типу Коруновићевих меморијалних парохијских цркава, попут оне у Делиграду код Алексинца. Поштујући захтеве наручиоца, он је применио и нека нетипична решења, додајући четири апсиде на бочне стране храма. Апсида на северној страни припрате има функцију костурнице, док је у јужној крстионица. Високи сокл цркве сачињен је од неправилних каменних блокова, док је тело храма саграђено од армираног бетона и потом малтерисано. Свих пет апсида су изнутра полукружне, а споља троугласте.

На фасадама цркве посебно долазе до изражаја издигнути кракови уписаног крста, завршени оштрим забатима. У односу на осмоугласту кубу, четири бочне апсиде чине се прегломозним за овако одређене пропорције храма. Лучни трем на западној страни веома је истурен у односу на композицију целине објекта. Изнад наоса на-

лази се кубе релативно малих пропорција. Све то не умањује снагу и упечатљивост израза Спомен-цркве са костурницом у Пецкој, која по лепоти нимало не заостаје за сличним делима тог архитекте.

НА ТЛУ РЕПУБЛИКЕ ХРВАТСКЕ

Специфичан и јединствен српски војни меморијал на тлу Републике Хрватске представља Спомен-црква са костурницом српског православног манастира Успења Пресвете Богородице код Даља.

Током друге велике миграције Срба, која је уследила након слома Аустрије у првој аустријско-турском рату, који се одиграо у првој половини 18. века, део српског становништва, предвођен високим представницима клера са патријархом Арсенијем Четвртим на челу, напустио је матичне области

јужно од Саве и Дунава и, бежећи пред напредовањем турске војске, населио се на ширим просторима јужне Паноније. Настављајући процес насељавања доњег тока реке Дунав, Срби су у 18. веку настојали да подручја на која су пристепели прилагоде својим потребама, па је у том раздобљу обновљен или изграђен велики број сакралних објеката. Увиђајући неопходност даљег организационог јачања Српске цркве на територији Аустријског царства, патријарх Арсеније определио се за обнову деловања старих или успостављање одређеног броја нових епархија, које би представљале оквир за верску, културну, образовну, а донекле и политичку организацију Срба у тим крајевима. Потреба за несметаним обављањем богослужбених радњи указала је на неопходност постојања богомоља, те је с тим циљем, поред осталих, патријарх Арсеније, око 1738. године приступио изградњи манастира Успења Пресвете Богородице на Даљ-планини, који је убрзо постао и седиште катедре епископа осјечко-пољских и барањских. Током своје дуге и бурне прошлости тај манастир је више пута пљачкан, скрнављен, оштећиван или рушен. Последња потпуна девастација тог значајног духовног и културног средишта Срба у том делу Подунавља десила се током Другог светског рата, када су јединице тзв. Независне државе Хрватске до темеља срушиле читав манастирски комплекс. Дуго после окончања рата постојала је иницијатива да се један од најстаријих православних манастира у том делу Паноније, обнови али је до њене делимичне реализације дошло тек у последњој деценији.

Католикон (главна црква костурница) манастира Успења Пресвете Богородице на Даљ-планини (српска православна Епархија осјечко-пољска и барањска) јесте једнобродна и једнокуполна грађевина мањих димензија, рађена по угледу на скромније богомоље рашке стилске школе. Према речима настојатеља манастира, црква је у потпуности грађена на темељима претходне богомоље, што је и одредило њену површину и основне димензије. Јасно се уочава основна концепција уписаног грчког крста, изнад чијег средишта се диже купола. Ниски тамбур и читав поткуполни простор изведени су на класичан начин, својствен за сличне грађевине тога типа. Црква има једноставан полукружни апсидални простор, који задовољава основне богослужбене потребе. Унутрашњост грађевине изведена је као јединствена целина, са одговарајућим двома мањим нишама у јужном и северном делу, као и једном већом, источном, у којој је смештена Часна трпеза. Нартекс и наос, дакле, чине јединствену просторну целину тако што је нартекс изведен као краћи отворени ходник, који повезује западни портал и наос. Највећим делом својим изгледом она подсећа на Краљеву цркву у Студеници, иако се, у стању у ком се тренутно налази, са сигурношћу не могу одредити

све њене стилске одлике, имајући у виду да изостају декорација фасаде и камена пластика. Садашње здање грађено је од савремених материјала (цигле и блокови), док су темељи старе богомоље изведени на класичан начин, који одговара техници 18. века. Сама грађевина почива на нешто уздигнутим темељима, који са скромним бетонским платоом пружају услове за несметано обављање дела богослужбених радњи на отвореном простору. Овде се пре свега мисли на опходе. Звонара није инкорпорисана у грађевину саме богомоље, већ је дислоцирана и налази се на мањој удаљености, северозападно, од главне манастирске цркве.

У јужном певничком простору цркве костурнице налази се у потпуности укопана просторија – крипта, у којој су похрањени посмртни остаци бораца страдалих током ослободилачких ратова. Посмртни остаци откривени су приликом обнове саме цркве и током радова у њеној непосредној околини.

Унутрашњост цркве захтевала је реализацију радова и потпуно довођење у основну богослужбену и меморијалну функцију. То је, пре свега, подразумевало израду одговарајуће камене или дрвене олтарске преграде, али и решавање питања трајног обележавања крипти, будући да су оне до тада биле затворене само провизорно. Сам локалитет манастира Успења Пресвете Богородице на Далељанини по својим одликама указује да је реч о дрвеном црквишту чији корени вуку дубоко у средњи век. Налази позноантичког – ранохришћанског материјала, који је делом искоришћен за изградњу капеле на месту где се у манастирској порти налази извор, који верници сматрају чудотворним, говоре да је и у периоду раног средњег века на том месту постојала грађевина која је могла да служи и у

религијске сврхе. Флоралне и зооморфне представе, као и уобичајени ранохришћански симболи, као што су то јагње и риба, говоре да је савремени православни манастир баштинио тло које је у вишевековном периоду било култно место.

Манастир Успења Пресвете Богородице без икакве сумње представља један од најстаријих и најзначајнијих материјалних трагова српског присуства у том делу Паноније, који данас припада источним жупанијама Републике Хрватске. Богомоља, црквени, културни, просветни и политички центар Срба у том делу Подунавља, тај манастир деценијама је препуштен бризи Епархије осјечко-пољске и барањске и малобројним верницима који се ту окупљају о великим хришћанским празницима. Обнова тог сакралног објекта здруженим напорима Министарства рада и социјалне политике и Генералног конзулата Републике Србије у Вуковару представља пример стручног и одговорног приступа државе у процесу заштите културне баштине у крајевима где постоји значајна српска национална мањина. Истовремено, осим заштите конкретног споменика културе, таква одлука надлежних јасно је показала свест државе о потреби сталног присуства у тим областима и бриге за своје сународнике који живе у суседним државама.

Главна црква костурница српског православног манастира Успења Пресвете Богородице на Далељанини код Даља у Републици Хрватској, у потпуности је (за врло кратко време) обновљена крајем 2006. и почетком 2007. године средствима Министарства рада и социјалне политике Републике Србије, а по пројекту стручњака Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд. ■

Спомен-црква у Крупњу

ЈАВНИ СПОМЕНИЦИ

БЕСМРТНИМ ХЕРОЈИМА

Други важан сегмент војних меморијала посвећених догађајима и личностима из периода балканских ратова и Првог светског рата чине јавни споменици углавном постављени на локалитетима на којима су се одиграли значајни догађаји тога времена, у главним парковима, на централним трговима већих градова и значајнијих места у Србији

Непосредно изнад монументалног Маузолеја српских ратника на острву Видо у Грчкој налази се tzv. Морнарчки крст који су у знак сећања на своје саборце 17. маја 1922. поставили припадници Ратне морнарице Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Сам крст, до кога се стиже приступном стазом, представља јединствену целину са самим маузолејом. Епитаф, исписан на постаменту три метара високог каменог крста, гласи „Бесмртним херојима – Краљевска морнарица 17. маја 1922. године“.

Недалеко од македонског града Охрида, покрај пута који води у манастир светог Наума, у близини села Рамне и Биљаниних извора, Момир Корунковић је 1925. године пројектовао и подигао велики четвороугаони обелиск, од белог мермера са Плетвара – Споменик четиристотине. Обелиск је био уочљив још из даљине, падао је у очи својом висином и складним обликом. Тај тужни споменик наручио је тадашњи охридски епископ Николас (Велимировић), а требало је да подсећа на мученичку смрт четиристо младих регрута које су изболи и поклали Бугари, код села Рамне 1915. године. При врху споменика у овалном удубљењу био је утиснут рељеф двоглавог орла, на коме су биле само две речи „Четиристотине – 1915“, а на десној страни „Изгинулим 1915. у селу Рамне“. Бугари су уништили овај споменик 1941. године.

СИМБОЛИ БОЛА

Обелиск у Рамни је други реализовани Корунковићев пројекат спомен-обележја. Имао је подножје и стабло. Његова монолитна маса сасвим је одговарала схватању функције таквих споменика у том времену. Својим свечаним формама овај меморијал подсећа на капелу или на надгробни споменик; одражава неми патос трагедије невиних. Више је симбол бола него симбол епике. То није објекат спектакуларног, експресионистичког геста. У њему је Корунковић изразио, ако се тако може рећи, једно уздржано романтичарско осећање. Корунковић је, извесно, тежио да га сједини са тлом и природним амбијентом. Колико је у томе успео, тешко је судити, јер споменик одавно не постоји.

Од 12. до 24. августа 1914, Српска војска под командом генерала Степе Степановића водила је борбе и поразила аустроугарске трупе у Мачви, на Церу и прогнала их преко реке Дрине. На Церу је постигнута прва значајна победа савезничке војске против Централних сила у Првом светском рату. Ова победа ојачала је у Српској војсци и народу веру у сопствене снаге. По успешном окончању битке, регент Александар одликовао је генерала Степу Степановића чином *војводе*.

Спомен-костурница српским ратницима страдалим на Церу подигнута је 1928. године у лозничком селу Текериш, на локалитету где су се између 15. и 19. августа 1914. водиле борбе које су одлучиле исход битке. Костурница, саграђена за владавине краља Александра Првог, има облик природне стене у чијим су темељима покопани посмртни остаци више од десет хиљада погинулих српских ратника.

У непосредној близини Спомен-костурнице, чијим врхом доминира репрезентативна представа орла широко раширених крила који у кљуноу држи лаворов венац, налази се зданје у коме су презентоване музејска поставка и бисте четири српске војводе из Првог светског рата.

Свеобухватне рестаураторско-конзерваторске радове на овом комплексу 2004. године средствима Министарства рада и социјалне политике извели су стручњаци Завода за заштиту споменика културе – Ваљево. Сталну бригу о овом локалитету води Центар за културу „Вук Караџић“ из Лознице.

Традиционално српско-француско пријатељство које сеже дубоко у прошлост свој најупечатљивији материјални симбол добило

Спомен обележје у Рамни

је 11. новембра 1930. када је на Дан примирја у Првом светском рату на Малом Калемегдану у Београду свечано откривен Споменик захвалности Француској, род угледног југословенског војара Ивана Мештровића.

Споменик је посвећен савезништву Србије и Француске у Првом светском рату, а средства за његово подизање обезбедила су Друштво пријатеља Француске и Друштво некадашњих ђака француских школа.

Монументални постамент споменика израђен је од брачког мермера, док се на његовом врху налази бронзана представа *Маријане*, младе жене у покрету, дата у натприродној величини, која симболизује Француску. На бочним странама постамента налазе се два рељефа – „Сорбона“ и „Ратници“. На pročељу је исписан текст *A La France*, а на супротној страни налази се епитаф који гласи „Волимо Француску као што је она нас волела 1914–1918“.

Споменик захвалности Француској постављен је 1930. године на месту где се до почетка Првог светског рата налазио споменик Карађорђу, а који су срушиле окупационе аустроугарске трупе. Ово Мештровићево дело плени својом једноставношћу, монументалношћу и репрезентативношћу, појачаном парковским окружењем и здањем Војног музеја које се налази у оквиру комплекса Београдске тврђаве.

Споменик представља трајно обележје захвалности Србије Француској за искрено савезништво и помоћ пружену током Првог светског рата. То је, истовремено, и јединствен споменик тога карактера у свету.

Сваког 14. јула, када се обележава национални празник Републике Француске, крај овог споменика одржава се церемонија одавања високих државних и војних почаси.

На главном тргу у Неготину, у парку испред градске цркве, у периоду између 1924. и 1930. подигнут је Споменик ратницима страдалим у балканским ратовима и Првом светском рату. Аутор споменика је архитекта Боривоје Лазаревић, док је медаљоне израдио руски уметник Константин Мотовејев. Свечано је откривен 12. октобра 1930. године.

Посебну захвалност овим спомеником Неготинци су исказали и француском генералу Гамбети који је на челу коњичке бригаде и мароканских зуава 21. октобра 1918. ослободио Неготин.

Камене основе и висине око 10 метара, израђен је од тесаних комада пешчара различите боје и израде и то системом зидања цементним малтером.

Споменик чини пет различито обрађених зона. У најнижој зони постављена је најшира, али и најмање висине, база споменика. Начињена је од два реда правилно отесаних блокова камена, без посебне профилације и украса. Само је горња површина базе благо оборена ка спољној ивици.

У следећем појасу доње кубично поље дупло веће висине у односу на базу, израђено од четири реда правилно тесаних зиданих квадера пешчара, док се у петом реду тањим плочама под нагибом и овај појас своди на још ужу основу. Кубично постоље друге зоне на сва четири угла проширено је испустима као приспоњеним углаоним пиластрима, а у темену њиховог замишљеног крова постављена је по једна камена лопта. Бочне фасаде овог појаса споменика на свим површинама украшене су клесаним рељефима који на пиластрима представљају ловорове венце у чијим је средиштима наизменично уписано 1912. и 1918. На увученим средишњим пољима на источној и западној страни исклесана су по два лучно извијена и спојена ловорова венца, док су на јужној и северној страни урађене две чесме у облику плитких призданих корита са металним испустом за воду.

У трећем појасу из мање основе формиране на благом нагибу кровног покривача друге зоне ниже се још једно кубично постоље, поново дупло веће висине од претходног. Саграђено је такође од правилно тесаних комада камена пешчара сложених у шест редова.

Споменик захвалности Француској на калемегдану

ва. На све четири бочне стране овог појаса аплициране су по три мермерне плоче са урезаним именима изгинулих ратника (укупно дванаест таквих плоча). У четвртој појасу који се својом још ужом основом издиже из тек зачетог крова нижег кубичног постоља формира се тело споменика зидано правилно тесаним комадима жућкастог пешчара у тринаест редова. На угловима зиданог стуба квадратне основе приспоњени су знатно мањи стубови, клесани и постављени из два комада, кружног пресека, постављени на квадратну, а потом и танку кружну базу и завршени једноставним капителима који понављају јастуке кружне и квадратне основе. Капители даље носе зидане лукове који су у врху споменика пресведени развијеном четвороводном кровном капом у чијем темену је, у највишој петој зони, постављена скулптура бронзаног двоглавог орла раширених крила. На бочним странама самог споменика, испод зиданих arkada, аплицирани су медаљони са ликовима у барелефу, ливени у бронзи и имена са ширим текстовима захвалности испод њих.

СПОМЕНИК ЧЕТИРИ ВЕРЕ

Монументално здање које се налази у оквиру комплекса чабанског градског гробља, познатије под називом „Споменик четири вере“, подигнуто је 1934. године у спомен српским, турским, бугарским, аустроугарским и немачким ратницима страдалим у балканским ратовима и Првом светском рату. Споменик је подигнут поводом обележавања 20. годишњице почетка Првог светског рата. Његова специфичност јесте симболика изражена у томе што се на све четири стране каменог монолита (северној, јужној, источној и запад-

ној) налазе симболи четири велике традиционалне вероисповести – православног и римокатоличког хришћанства, ислама и јудаизма.

Чињеница да је један споменик посвећен свим учесницима у овим оружаним сукобима, међусобним противницима, представља најбољи пример оновремене праксе чији је један од главних протагониста био југословенски краљ Александар Први. Идеја „Противници у рату: сједињени и помирењени у смрти“, била је одраз тада преовлађујуће свести о томе да је Светски рат иза себе оставио милионске жртве и огромна материјална разарања која морају да буду превладана, а непријатељства препуштена прошлости. Наиме, на широким европским просторима у међуратном периоду постојала је јасно дефинисана идеја о неопходности постизања свеобухватног помирења између противничких оружаних сила и држава – учесница Првог светског рата. Циљ помирења било је достизање добросуседских и пријатељских односа европских држава и њихових народа. Споменик у Чачку претрпео је током Другог светског рата оштећења која су се огледала у уклањању симбола ислама и јудаизма, да би по окончању тог оружаног сукоба била урађена неопходна санација.

На иницијативу Уметничке галерије „Надежда Петровић“ у Чачку, општина Чачак и Министарство културе Републике Србије успешно су, током 2007. године, реализовали пројекат свеобухватне обнове овог вредног споменика културе. Свечано откривање одржано је 23. септембра 2007, у присуству многих државних званика, личности из области културе, науке и просвете, те великог броја грађана Чачка. Свечаност је била део традиционалне међународне ликовне манифестације „Меморијал Надежде Петровић“.

НЕЗНАНОМ ЈУНАКУ

На самом врху планине Авала, високе свега 511 метара, која се налази на 18. километру јужно од Београда, 1938. године подигнут је репрезентативни споменик Незнаном јунаку. Ово импозантно и симболички посебно значајно дело једног од највећих југословенских вајара тога времена Ивана Мештровића направљено је од црног јабланичког гранита. Налази се на месту некадашњег средњовековног града Жрнова, чији су остаци уклоњени непосредно пре почетка градње споменика. Идеја о његовом подизању јавила се у већем броју европских држава убрзо по окончању Првог светског рата. За свој основни циљ она је имала општу потребу исказивања захвалности ратницима који су погинули у борби за слободу.

Први симболички споменик, на месту данашњег Мештровићевог, поставили су припадници немачке окупационе војске како би обележили гроб непознатог српског ратника, док су мештани подвалских села 1922. године то место овековечили новим обележјем. Био је то омањи камени крст на гробу непознатог српског ратника.

У периоду између 1934. и 1938. године на том локалитету грађен је монументални споменик по нацртима Ивана Мештровића. Архитектонским решењем захваћен је читав комплекс некадашњег средњовековног града Жрнова. Споменик је постављен на врху зајравњеног брега, са дугим приступним стазама које воде до два улаза у гробницу. Конципиран је у облику саркофага постављеног на масивном постаменту који чини шест степеника. Са обе стране улаза постављене су по четири гранитне каријатиде – представе жена у традиционалним ношњама југословенских народа, изведене без реалистичког наглашавања фолклорних елемената. Споменик заузима значајно место у свеукупном опусу Ивана Мештровића као маузолеј јавне намене у којој су пејзаж, архитектура и скулптура подређени основној идеји, како би се нагласила монументалност, репрезентативност и симболика, а све у складу са наменом споменика као симболичког места званичног одавања почasti свим ратницима палим за слободу земље.

Споменик Незнаном јунаку на Авали

Изградња велелепног Маузолеја страдалих српских ратника на острву Видо у Грчкој трајала је у периоду између 1936. и 1939. године. Главни пројектант био је чувени руски архитекта Николој Краснов. У маузолеју се налазе посмртни остаци 1.232 страдала војника који су смештени у појединачним касетама и 1.573 неидентификована страдала припадника Српске војске чији су посмртни остаци стављени у посебне вреће касније заздане у бочним кулама маузолеја. Тиме је извршена ексхумација и трансплација посмрт-

Споменик на Зебрњаку код Руманова

них остатака страдалих припадника Српске војске примарно сахрањених на око седамдесет пуковских гробаља на острвима Крф и Видо. Маузолеј на острву Видо јесте грађевина импозантних димензија коју чини правоугаона просторија која при средини, насупрот улазу, садржи сведену олтарску апсиду.

Фасада маузолеја декорисана је са два медаљона у којима се налази портрет краља Александра Првог (Карађорђевића) и слоган *За веру и отаџбину 1915*. Такође, средишњи део фасаде заузима импозантни грб Краљевине Југославије, израђен од ливене бронзе. Маузолеј на острву Видо представља средишње меморијално обележје које сведочи о трагичном периоду повлачења припадника Српске војске и цивилног становништва, преко Албаније, до грчких јонских острва. Налази се на узвишци непосредно изнад залива у чије је воде током тог периода положено више хиљада страдалих припадника Српске војске и избеглог становништва. Знаменита „Плава гробница“, на коју гледа Маузолеј српских ратника, налази се у грчким територијалним водама омеђеним острвима Видо и Крф.

НАЈВИШИ СПОМЕНИК У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Најзначајније остварење Момира Коруновића и уједно најмонументалнији војни меморијал на просторима средишњег Балкана јесте споменик победи у Кумановској бици, подигнут 1937. године на локалитету самог бојишта – на брду Зебрњак код Куманова у Македонији.

Још 1922. године група српских ратних ветерана формира ла је одбор ради подизања споменика ратницима палим 23. и 24. октобра 1912. у Кумановској бици – оружаном сукобу који је одлучио исход Првог балканског рата. Споменик је свечано осветљен 31. октобра 1937, на 25. годишњицу победе у Кумановској бици. Израђен је на брду Зебрњак, највишој тачки кумановског војишта. Приликом осветљења у костурницу су положени посмртни остаци око 400 страдалих припадника Српске војске, који су до тада били чувани у оближњем манастиру светог Ђорђа у Старом Нагоричину.

Споменик на Зебрњаку грађен је од најтврђег базалта и армираног бетона. Имао је облик куле–обелиска висине 48,5 метара. Био је то убедљиво највиши споменик на територији Краљевине Југославије. Складних пропорција, са витком кулом, овај меморијал могао је да се види из велике даљине, чак и ноћу, јер је из

његовог кубета избијала светлост три петромакс лампе. Било је то симболично, вечито кандило мртвима чије су кости ту почивале. На свим плановима споменика уочљив је вертикализам у структури грађевине. Дефинитиван пројекат представља спој масивног подножја у облику тврђаве и витког стабла са јајастом „капом“ на врху које се не сужава нагоре и новог елемента – троугаоне основе. Таквом основом аутор је, без икакве сумње, остварио изражени скулпторални ефекат у укупном изгледу витке, али снажне грађевине. Тај врхунски спој архитектуре и скулптуре, без узора у нашој архитектури, представља ремек-дело Момира Коруновића.

У приземљу споменика биле су просторије које су служиле као костурнице изгинулих српских ратника. Над њима се налазио простор, подељен у девет одаја, у коме је била смештена музеолошка поставка. Изнад подножја споменика, на осамнаестом метру од земље, налазила се капела до које се стизало отвореном спиралном рампом. На сваком углу спиралне стазе, проширене кружним заравнима, стајали су на постољима оригинални топови коришћени у Кумановској бици. Гвозденим степеницама пењало се у простор изнад капеле у коме су биле постављене дрвене храстове мердевине које су спајале пет спратова високе куле са бетонским галеријама. На самом врху куле, под самом кровном конструкцијом, налазиле су се поменуте светиљке које су ноћу осветљавале околину. На врху читаве грађевине налазио се крст, док је њен највиши спрат био украшен хералдичким знамењима Краљевине Србије. Фреско-декорацију у капели и костурници израдио је угледни српски сликар тога времена Живорад Настасијевић који је са Коруновићем сарађивао и раније, приликом подизања споменика на Мачковом камену.

Монументални споменик на брду Зебрњак порушили су на самом почетку Другог светског рата припадници ВМРО и бугарских окупационих снага. Стручњаци Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд 1985. године реализовали су пројекат обнове постојећег објекта на Зебрњаку. Ипак, овај грандиозни меморијал остао је у стању виталне угрожености до наших дана, када су Министарство рада и социјалне политике и Амбасада Републике Србије у Републици Македонији предузеле почетне кораке у заштити овог изузетног војног споменика тиме што су обезбедиле сталног чувара. Стручна и свеобухватна заштита Коруновићевог ремек-дела обавеза је припадника савремене генерације. Оригиналане скице споменика на брду Зебрњак чувају се у породичној заоставштини потомака Момира Коруновића. ■

ВОЈНИЧКА ГРОБЉА

ЗА ВЕРУ И ОТАЏБИНУ

Посебну целину у оквиру
свеукупног броја војних
меморијала чине српска
војна гробља која се налазе
на територији Републике Србије,
али и већег броја других држава

Војничко гробље у Ваљеву, које се налази у оквиру комплекса градског Новог гробља, представља једно од најзначајнијих непокретних пијететних места која сведоче и великом херојству и жртви припадника Српске војске и локалног становништва у борбама током 1914. и 1915. године.

На њему је у појединачним и масовним гробницама сахрањено више хиљада страдалих припадника Српске војске, медицинског особља, чланова страних војних медицинских мисија и цивила који су учествовали у борбама на Церу и Колубари, затим жртава ратних злочина које су починиле окупационе трупе.

О трагичним данима у Ваљеву тога времена сведоче аутентични, дирљиви записи холандског лекара Аријуса ван Тинховена који се, као вођа холандске војне медицинске мисије у Србији, налазио на месту главног хирурга Војне болнице која је била смештена у садашњем здању Архива у Ваљеву.

Иако у градској зони Ваљева, ово војничко гробље годинама је било запуштено и девастирано. Након санације меморијалног комплекса, која је завршена 2004. године средствима Министарства рада и социјалне политике, а коју су урадили стручњаци Завода за заштиту споменика културе – Ваљево, оно је сачувано од даљег пропадања и уврштено међу најзначајније сведоке трагичних догађаја из Првог светског рата.

Некадашњи и садашњи изглед овог комплекса у Ваљеву сведоче о забораву и немару савремених генерација у односу на заједничке претке пале у борбама за слободу током Церске и Колубарске битке 1914. године. Војничко гробље у Ваљеву јесте најзначајније и највеће војно гробље на читавој територији Републике Србије.

Војничко гробље у Ваљеву

Српско војничко гробље у Алжиру

ЗА СЛОБОДУ СВИХ НАРОДА СВЕТА

На територији градске општине Дели Ибрахим (Dely Ibrahim) у граду Алжиру, престоници истоимене северноафричке државе, налази се Српско војничко гробље на коме почивају посмртни остаци 324 страдала припадника Српске војске.

Српско војничко гробље у граду Алжиру формирано је у периоду између 1916. и 1919. године, у време када се у неколико приобалних градова и насеља налазило више француских војних болница у којима су збрињавани рањени и исцрпљени српски војници који су са острва Крф и Видо ради наставка лечења транспортовани у савезничке војне болнице у Северној Африци.

Гробље се данас налази на подручју градске општине Дели Ибрахим где је 1982. године премештено са своје првобитне локације у месту Таменфуст (Tamenfoust), раније Кап Матифу (Cap Matifou), које се налази на обали Средоземног мора. Надгробна обележја смештена су на парцели трапезоидног облика, а само Српско војничко гробље својом источном страном ослања се на суседно Немачко војничко гробље.

Гробна обележја су урађена у виду бетонских плоча са остављеном касетом у средини, која је испуњена земљом. У плочама су заливани крстови израђени од прикованих дрвених дашчица. Оријентација гробова је неправилна будући да се они налазе на дијагонали север-југ. У улазној зони читавог комплекса налази се копија првобитног споменика који је био на изворном локалитету Српског војничког гробља. На централном спомен-обележју, које доминира комплексом, исписан је епитаф који гласи „Српским ратницима палим за слободу свих народа света 1914–1918“.

Сталну бригу о Српском војничком гробљу у граду Алжиру воде Амбасада Републике Србије у ДНР Алжир и Министарство рада и социјалне политике Републике Србије, које се у оквиру великог спектра својих надлежности стара и о заштити српских војних меморијала у земљи и иностранству и неговању традиција ослободилачких ратова Србије.

У периоду Првог светског рата трупе француске „Источне армије“, у које су, поред осталих, били регрутовани и Тунижани, актив-

Српско војничко гробље у Бизерти

но су учествовале као јединице које су се бориле на Балканском полуострву и „Солунском фронту“, док је територија те државе, баш као и Алжира, била погодна за успостављање француских војних болница у које су, ради лечења и опоравка, пристизали савезнички војници. Велики број њих чинили су рањени и изнурени припадници Српске војске.

Највећи здравствени центри за опоравак српских војника налазили су се у северним приобалним областима Туниса, махом у Бизерти и њеној непосредној околини. Више хиљада српских рањеника транспортовано је савезничким бродовима у периоду између 1916. и 1918. године у више француских војних болница које су биле у овој области. Они који су се опоравили смештани су у касарне и припремани за повратак на Балкански фронт.

Један, немали број припадника Српске војске преминуо је од последица рањивања или изнурености, те су стога у Мензел Бургиби крај Бизерте, али и у самој Бизерти још 1916. године успостављена два српска војничка гробља.

Комплекси српских војничких гробља у Мензел Бургиби и Бизерти представљају репрезентативне војне меморијале о којима сталну бригу воде Сектор за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада и социјалне политике и Амбасада Републике Србије у Тунису. Уређени комплекси сведоче о трагичном периоду наше националне историје који је обележен масовним страдањем припадника Српске војске и цивила. Ипак, ти меморијали остају ван програма туристичких агенција које српске туристе позивају да посету Тунис. Представници тих агенција у Тунису најчешће и не знају за њихово постојање, а више хиљада наших туриста који сваке године посету ову лепу северноафричку земљу не нађе времена и повода за обилазак ова два вредна локалитета. Заборављени од својих потомака, под сенком државне заставе која се достојанствено вијори у оквиру Српског војничког гробља, гробови српских војника и официра постали су неми сведоци страдања, историјског заборавља и незаинтересованости савремених генерација.

Заборав и незаинтересованост најтежа су и најтрагичнија реакција којом се може одговорити на њихову жртву и феномен бесмислености оружаних сукоба чије се стравичне последице могу видети управо на локалитетима попут ових.

ЛОГОРИ ЗА ИНТЕРНИРЦЕ

Српско војничко гробље у бугарској престоници Софији налази се на територији градске општине Сердика, а у оквиру Централног градског гробља.

У оквиру комплекса сахрањено је 456 припадника Српске војске страдалих током балканских ратова и Првог светског рата на тлу Бугарске. Сва имена су уклесана на предњој страни спомен-

костурнице која чини централни део комплекса. Епитаф гласи „Овде почивају српски хероји погинули 1912. и 1913. године и помрли у ропству од 1915. до 1919“.

Српско војничко гробље у Софији формирано је 1918. године. Читав комплекс има свог чувара, будући да сталну бригу о његовом редовном одржавању воде Амбасада Републике Србије у Републици Бугарској и Министарство рада и социјалне политике Републике Србије. Ово гробље представља уједно и највећи и најзначајнији српски војни меморијал на тлу Републике Бугарске.

Први светски рат представљао је највећи и по обиму страдања најтрагичнији оружани сукоб у дотадашњој историји. Током четири ратне године, од 28. јула 1914. до 11. новембра 1918, од последица оружаних сукоба и одмазди над цивилним становништвом страдало је више од десет милиона људи. Чак 36 држава учествовало је у Првом светском рату, док је више од седамдесет милиона људи било под оружјем.

Велике битке обележиле су ово ратно раздобље. Поред масовних страдања војника и цивилног становништва, једна од карактеристика овог рата било је и успостављање логора за интернацију цивила и заробљених припадника противничких оружаних снага. Читав низ таквих логора за интернирце формиран је у многим европским државама попут Бугарске, Румуније, Аустроугарске и Немачке. Припадници Српске војске и цивили заробљени у борбама на Балканском фронту одвођени су у логоре за интернирце који су махом били на територији Аустроугарске и Немачке. Поред логора који се налазио у Араду (Румунија), Јиндриховицама и Оломоуцу (Чешка Република), значајни су и логори за интернирце који су се налазили на подручју Словачке Републике, а пре свих онај у Великом Међеру.

Српско војничко гробље у словачком месту Велики Међер налази се на делу земљишта које је током Првог светског рата заузимао логор за интернирце у коме је према проценама страдало око шест хиљада војника и официра Српске војске.

С временом заборављено и запуштено, Српско војничко гробље у Великом Међеру коришћено је у различите сврхе, укључујући ту и постављање полигона за дресуру паса локалног кинолошког друштва. На захтев Амбасаде Републике Србије у Словачкој Републици и Министарства рада и социјалне политике Републике Србије словачке власти почеле су 2001. године да уређују сачувани део Српског војничког гробља. Садашњи изглед тог локалитета у потпуности одговара његовом значају за националну нововековну историју.

О логору за интернирце у Великом Међеру најупечатљивије је посведочио војвода Петар Бојовић:

„... Нађемерско гробље је велика српска костурница Првог светског рата, коју с болом и пијететом спомиње цео наш народ. Оно је сведок великих жртава Србије и Црне Горе у витешким борбама за ослобођење и уједињење... Интернирци су били грађани Србије и Црне Горе: старци, жене и деца, а ратни заробљеници хероји са Цера, Колубаре и солунског фронта...“

Сведок трагичног времена Првог светског рата, Српско војничко гробље у Вели-

Српско војничко гробље у Софији

ком Међеру (Нађмеђер /мађ.) остаје на самим маргинама интересовања стручне и шире јавности у Србији. У овом малом словачком месту, које се налази у близини границе са Мађарском, у рату који се одиграо између 1914. и 1918. године, страдало је на хиљаде војника. Данас су потпуно заборављени и на одређен начин избрисани из историјског сећања.

На издвојеној парцели која се налази на путу између села Моратике и Агиос Матеоса на острву Крф лоцирано је Гробље страдалих припадника чувене Дринске дивизије, за чије је уређење и достојанствен изглед заслужан Момир Коруновић, који је током балканских ратова и Првог светског рата стекао чин официра Српске војске. Коруновић је, наиме, након преласка преко Албаније и доласка на Крф од својих претпостављених старешина добио задатак да се, поред осталог, стара о уређењу све већег броја пуковских гробаља на којима су сахрањивани страдали припадници Српске војске.

Имајући у виду да су у периоду градње Маузолеја српских ратника на острву Видо (1936–1939) ексхумирани посмртни остаци свих српских ратника страдалих на Крфу и Виду у периоду између 1916. и 1918. године, гробље страдалих припадника Дринске дивизије у Агиос Матеосу представља једини очувани пример класичног пуковског гробља.

Парцелу за сахрањивање српских ратника уступио је локални сељанин Јанис Јанулис који је, иако изузетно лошег материјалног

стања, након ексхумације посмртних остатака са овог локалитета одлучио да више никада не обрађује земљу у којој су били покопани српски ратници. Самим комплексом гробља доминира споменик од камена, мермера и бетона који су 1916. године изградили преживели припадници Дринске дивизије. Прочеље споменика краси масивни мермерни крст, док се са бочних страна налазе епитафи декорисани рељефним представама ратника и грбом Краљевине Србије.

КУЛТ ЖИВОТА И КУЛТ СМРТИ

Бројни, стилски и архитектонски неједначени, историјски и културолошки неједнако значајни, очувани, оштећени или с временом потпуно девастирани и уништени, војни меморијали балканских ратова и Првог светског рата који се налазе на територији садашње Републике Србије, али и читавог низа европских и северноафричких држава, представљају специфично сведочанство не тако давне трагичне и трауматичне прошлости Србије и ширег балканског региона. Тешко, контрадикторно и застрашујућим последицама бременито наслеђе ослободилачких ратова Србије, који су се одиграли у периоду између 1912. и 1918. године, на занимљив начин огледа се у оном сегменту националне непокретне културне баштине која о њима сведочи. Веома озбиљне, најчешће и ненадокнадиве последице ових оружаних сукоба, који се пре свега огледају у изузетно великом броју страдалих и рањених житеља Краљевине Србије, али и у огромним материјалним разарањима од чега се она никада није опоравила, свој одраз нашле су у стотинама већих и мањих, широј јавности познатих и непознатих војних меморијала.

Додатно оптерећени разнородним последицама Другог светског рата, али и државним, идеолошким, политичким, културолошким и симболичким дисконтинуитетима којима је обилovala историја Србије у прошлом веку, догађаји и личности из периода балканских ратова и Првог светског рата, баш као и војни меморијали, постали су с временом и својеврсно сведочанство стереотипа успостављених као последица бурних промена које су уследиле у потпуно деценијама.

Сведоци великих оружаних победа, али и страховитих људских жртава поднетих током балканских ратова и Првог светског рата, војни меморијали неретко су постајали предмет и оружје политичких борби које нису имале ништа заједничко са догађајима и личностима о којима су сведочили.

Савремено сагледавање функције, карактера и симболике војних меморијала, ослобођено било какве политичке и идеолошке позадине, за циљ треба да има објективно и целовито виђење и тумачење пресудних историјских догађаја и појединачних учесника у њима, напуштање с временом прихваћених стереотипа о припадности народу великих ратника који своје квалитете у потпуности показују махом на бојном пољу, култа оправдане и потребне жртве масовног страдања за више циљеве и специфичног облика ксенофобије карактеристичне за мале европске народе. Надвладавање још увек преовлађујућег култа херојске смрти насупрот култу живота и прогреса јесте можда и најозбиљнија обавеза припадника савремене генерације у односу на своје знамените претке који су животе положили за слободу домовине.

Намера да се, поводом обележавања 11. новембра – дана примирја у Првом светском рату, на ограниченом простору да приказ српских војних меморијала насталих као последица оружаних активности током балканских ратова и Првог светског рата за свој основни циљ има информисање шире читалачке публике магазина „Одбрана“ о делу богатства материјалне културне баштине коју наслеђују. Представљање одабраних војних меморијала балканских ратова и Првог светског рата јесте још једно подсећање и специфично одавање почасту у широј домаћој јавности махом заборављених пострадалих припадника Српске војске у ратовима за одбрану и ослобођење земље у раздобљу између 1912. и 1918. године. ■

Српско војничко гробље у Великом Међеру

МОМИР КОРУНОВИЋ

КАМЕНА СНОВИЋЕЊА

Момир Коруновић рођен је 1. јануара 1883, у селу Глоговац недалеко од Јагодине. Године 1894. Коруновић долази у Јагодину и уписује се у тамошњу гимназију. По положеном испиту зрелости, 1902. године, он уписује Архитектонски одсек Техничког факултета Велике школе у Београду. Септембра 1906. године Коруновић је положио стручни испит и дипломирао на Катедри за архитектуру.

Прво запослење Момир Коруновић нашао је месец дана по дипломирању и то у грађевинском одељењу београдске општине, на чијем се челу налазио Димитрије Т. Леко (1863-1914.). У октобру наредне године запослио се у архитектонском одељењу Министарства грађевина Краљевине Србије. У тој установи Коруновић ће провести готово читав свој радни век.

Прво Коруновићево остварено архитектонско дело било је здање Сеизмолошког завода у Београду, подигнуто на Ташмајдану 1909. године. У периоду између 1910. и 1912. године одлази на стручно усавршавање у Праг, Париз и Рим.

Био је први представник романтичарске гране српске архитектуре. Пре Коруновића било је романтичарских идеја, романтичарски конципираних објеката, али ниједна личност није тако потпуно, без остатка, веровала у нераскидиве везе архитектуре и националне баштине, архитектуре и света маште. Његово стваралаштво обухвата четири велике теме: монументалне јавне објекте, соколске домове, спомен-обележја и сакралне грађевине.

Најзначајнија јавна здања која је подигао Момир Коруновић без сумње су седиште Сеизмолошког завода у Ташмајданском парку, зграда Поште бр. 2 код здања главне Железничке станице, стари ДИФ и здање Министарства пошта у Палмотићевој улици у Београду.

Његова спомен-обележја одражавају ауторово виђење јавних споменика као нераскидивог дела природног пејзажа. У Коруновићевим делима ова карактеристика изражена је у облику рустичне куће од камена (споменик на Мачковом камену код Крупња) или је то пирамидална експресионистички обликована камена громада као што је то био случај са пројектом споменика у Битољу (Македонија). Године 1930. Коруновић је пројектовао и монументалну Спомен-цркву са костурницом светог арханђела Михаила у Делиграду код Алексинца у којој почивају посмртни остаци ратника - учесника боја на Делиграду (4. септембар 1806), Првог и Другог српско-турског (1876-1878), Првог и Другог балканског (1912-1913) и Првог светског рата (1914-1918). Поред наведених, вреди поменути и споменик „Четиристо закланих“ у селу Рамна код Охрида, Спомен-костурницу ратника страдалих у балканским ратовима и Првом светском рату у Јагини, споменике Кочи Анђелковићу у Текији и Јаквићу, цркву Вознесења Христовог са костурницом у Крупњу и споменик краљу Петру Првом у Кучкову код Скопља.

Најзначајнији споменик који је пројектовао Момир Коруновић, посвећен знаменитој Кумановској бици која се одиграла 1912. године, подигнут је након три године изградње, 1937. године, на брду Зебрњак код Куманова у Републици Македонији. Кула на Зебрњаку извире из постамента тврђаве, као у некаквом сновиђењу, носећи на себи видна обележја нације, вере и доба у коме је настало. Нажалост, Коруновићев споменик, висок 48,5 метара, минирале су 1942. године бугарске окупационе снаге и од тада се налази у стању потпуне угрожености.

Момир Коруновић умро је у својој осамдесет и шестој години, 17. априла 1969. у Београду. Сахрањен је на сеоском гробљу у Богави поред својих предака. ■

Аутор прилога
Дејан РИСТИЋ